
De duistere onbekendheid van de dood

Boeken over sterven

Jan de Cock

Doodgelukkig leven. Hoopvolle verhalen uit het ziekenhuis.

Uitgeverij Lannoo, Tielt 2012, ISBN 9789401402569, 152 pag., €17,99

Carlo Leget

Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners.

Uitgeverij Lannoo, Tielt 2012, ISBN 9789401402170, 200 pag., €17,99 (ook verkrijgbaar als e-book)

Christa Anbeek

HET ZIJN TWEE BIJZONDERE BOEKEN over de dood: *Doodgelukkig leven* van Jan de Cock (ziekenhuispastor in Antwerpen) en *Ruimte om te sterven* van Carlo Leget (hoogleraar zorgethiek aan de Universiteit voor Humanistiek). Over beide boeken is veel te zeggen, en ik zal dat doen vanuit mijn perspectief als religiewetenschapper en docent humanistische begeleiding. Als religiewetenschapper ben ik al jaren bezig met de vraag hoe religie in onze moderne samenleving verandert en wat dit betekent

voor de zinbeleving van mensen. Als docent geestelijke begeleiding stel ik voortdurend de vraag hoe humanistische geestelijke verzorging juist in een seculiere tijd goed vorm kan krijgen. Beide perspectieven maken dat ik met grote interesse naar deze boeken kijk.

Het zijn boeken die bij elkaar passen, maar ook heel verschillend zijn. Het is een beetje als twee broers uit één gezin: je ziet gelijk-nis en toch zijn ze zo verschillend als broers kunnen zijn. De boeken vormen een tweeluik. Door je blik heen en weer te laten gaan zie je steeds meer details, overeenkomsten en verschillen, nieuwe dingen vallen op die je wellicht over het hoofd zou hebben gezien als je de luiken afzonderlijk waarnam. Ik begin met een paar overeenkomsten, familie-gelijkenissen. Beide boeken zijn gebouwd op een oude traditie. Leget gaat in *Ruimte om te sterven* (een herziene en aangevulde uitgave van het boek dat in 2003 verscheen) terug op de middeleeuwse *ars moriendi*, de kunst van het sterven. Deze stervenskunst stelt vijf spanningsvelden centraal: de verleiding van het ongeloof tegenover de volharding in het geloof; de verleiding van de wanhoop tegenover de hoop op vergeving; de verleiding van ongeduld met aan de andere kant geduld en liefde; hoogmoed versus nederigheid; en gierigheid en gehechtheid versus onthechting. De *ars moriendi* komt voort uit de katholieke

traditie en is bedoeld om de stervenden te behoeden voor allerlei verleidingen en voor te bereiden op de hemel. Op diverse afbeeldingen worden de verleidingen door duivels ingefluisterd en beschermen engelen de stervende. Leget geeft een hedendaagse herhaling van de vijf spanningsvelden en bouwt zo zijn boek op: ik en de ander, doen en laten, vasthouden en loslaten, vergeven en vergeten, geloven en weten. In het midden staat de centrale notie van *innerlijke ruimte*. Deze innerlijke ruimte maakt beweging, ontmoeting, gesprek en verandering binnen de spanningsbogen mogelijk. De hedendaagse *ars moriendi* is gericht op ieder mens, of die nu wel of niet bij een geloofstraditie hoort. Elk hoofdstuk bespreekt eerst vanuit algemeen menselijke overwegingen de vijf spanningsvelden, en eindigt telkens met een reflectie vanuit christelijke spiritualiteit. Met dit laatste wordt een terechte en welkome verdieping aangebracht, vanuit deze reflecties komen we bij de *inhoud* van zingeving. De binnenkant van innerlijke ruimte is geen lege, kale kamer, maar een ruimte waar het aangenaam toeven is. De inrichting is zorgvuldig en met smaak gekozen en de vensters zijn aangebracht waar het licht het mooist naar binnen valt. Bouwstijlen en smaken verschillen natuurlijk, maar hier kom ik later op terug.

Het boek van Jan de Cock is ook gebouwd op de restanten van een middeleeuwse katholieke traditie, de *Zeven werken van geestelijke barmhartigheid*. Jan de Cock verwijst zelf niet naar deze bron, maar een goede lezer herkent het spoor onmiddellijk. Ik noem een paar van die geestelijke werken van barmhartigheid: de bedroefden troosten, in moeilijkheden goede raad geven, onrecht geduldig lijden (hier schaatst de pastor soms een scheve schaats – hij verdraagt onrecht maar moeilijk), beledigingen vergeven, voor levenden en overledenen bidden. In het boek van Jan de Cock worden de werken niet zozeer naar het moderne leven hertaald, maar op een moderne manier herleefd of beleefd. Een jaar lang volgen we de pastor op zijn schreden door het Antwerpse ziekenhuis en

zo zijn we getuige van het wel en wee, vreugde en verdriet, macht, onmacht en onrecht, humor en wanhoop van hem en degenen die hij zoal tegenkomt. Hier en daar een ritueel: een nooddoop, een gebed, een bijbel- lezing in het Portugees, een ziekenzalving, maar meestal de gewone, zo goed als seculiere alledaagsheid van het leven zoals we dat allemaal kennen. Rode draad is de dood, die in allerlei gedaantes voorbij komt, soms op haar schreden terugkeert maar uiteindelijk nooit opgeeft. De dood verklapt dat er een realiteit is waar we niet bij kunnen, aldus De Cock. 'Net als de liefde dat doet. De dag waarop iemand dat kan verklaren, is alles bewezen. Zolang dat niet het geval is, blijven we maar beter huilen en bidden, vechten en overgeven, hopen en lachen' (p. 242).

Zoals gezegd kijk ik als religiewetenschapper naar deze boeken, met in mijn achterhoofd de vraag: hoe zien wij religie veranderen? En wat betekent dat voor hoe mensen de zin van hun leven ervaren? Wat biedt geloof met het oog op de dood nu we niet meer in de middeleeuwen leven? In het hoofdstuk 'eloven en weten' gaat Leget op deze vraag in. Hij introduceert hier een schaal van vijf. Uiterst links bevindt zich de ratio, het 'meten is weten', het 'er is niets na de dood'. Daarna komen degenen die geen antwoord geven, de agnosten en onwetenden. Zij worden op de voet gevolgd door de dromers die liever alles open houden. Dan zijn er de levenskunstenaars die van zichzelf eisen dat zij een persoonlijk en doorleefd antwoord leven en tenslotte de gelovigen, zij die zeker weten dat het met de dood niet afgelopen is. Dit zeker weten is overigens een heel ander soort van kennis dan dat van de 'meters en wetters' in de eerste groep. De gelovigen baseren zich op openbaring of bijzondere ervaringen die hen overtuigen van wat velen vandaag de dag niet zien.

Als ik het goed begrepen heb gaat Leget zelf in het midden van de vijfpuntsschaal zitten: vanuit een innerlijke ruimte worden de vele gezichten van de dood onder ogen gezien en

ook de vele gevoelens die daarmee gepaard kunnen gaan. Van die vele gevoelens is het boek van De Cock een prachtig voorbeeld. Het boek raakte mij niet alleen door de gevoelens van de stervenden die ons passeren, maar ook door de openheid van de pastor over zijn eigen gevoelens. Ik geef hiervan een voorbeeld. De pastor bezoekt een man, hij heet Chris, die net te horen heeft gekregen dat de kanker terug is gekomen en nu niet meer te genezen is. De pastor informeert naar zijn vrouw, zijn dochtertje en zontje Robbe. Waar is Robbe?

‘Die ging voetballen bij een vriendje.’ Tussen de woorden door hoor ik het verlangen van Chris om zelf dat vriendje te mogen zijn. Chris maakt een gevaarlijke manoeuvre. Hij heft zijn hoofd waarbij zijn ogen de mijne treffen. Zijn neusgaten gaan open, zijn wenkbrauwen trekken op en hij bijt op zijn onderlip. De tsunami zal nu gauw komen. Hij sluit zijn ogen. Daardoor vallen de eerste druppels. Eerst probeert hij nog de sluisen dicht te houden, maar het mag niet baten. In een mum van tijd snikt hij hartverscheurend. Het gaat me door merg en been. Ik denk: nu gaat hij sterven, niet van een tumor maar van verdriet. Doordat ik hem omhels, verzuip ik. Je wilt meeschreeuwen tegen onrecht, met borden en stenen gooien, krabben op muren en huiden, maar het enige dat je doet, is meehuiln. (De Cock, 99)

De dood als grote onbekende kan vanuit innerlijke ruimte worden waargenomen in openheid, aldus Leget. Hier zijn realiteitszin en moed voor nodig. ‘Want de duistere onbekendheid van de dood wordt er niet lichter door. Iemand kiest er bewust voor om het onbekende onbekend te laten zijn en het met open ogen tegemoet te treden: zonder zich op sleeptouw te laten nemen door fantasieën of wensdromen. Sterven is geen feest, geen hoogtepunt, geen heldendaad. Het is een overgang naar het onbekende die vraagt om moed en vertrouwen. Iedere vorm van romantisering is hier ongepast. Romantisering wekt valse verwachtingen en stelt een onterechte norm. Daardoor voelen men-

sen zich tekort schieten of raken ze teleurgesteld’ (Leget, 169).

Bij het open de dood tegemoet treden moest ik sterk denken aan mijn eigen boek *Overlevingskunst*. Ik laat daar zien hoe hedendaagse bronnen van levenskunst, literatuur, boeddhisme, bijna-dood-ervaringen en natuurfilosofie mensen kunnen helpen de dood, al dan niet geromantiseerd, tegemoet te treden en wat hun dat biedt aan houvast. De boeken zouden een mooi drieluik vormen, nog beter en rijker dan een tweeluik, en passend binnen de middeleeuwse kerkelijke traditie.

Bij het open de dood tegemoet treden kan de geestelijk verzorger volgens Leget een bijzondere rol spelen.

Geestelijk verzorgers – van welke levensbeschouwelijke of religieuze signatuur ook – openen door hun aanwezigheid een andere wereld. Door hun functie verwijzen zij boven zichzelf uit, ook voor mensen die niet tot hun traditie behoren. [...] In deze ‘geestelijke wereld’ is het bijvoorbeeld niet vreemd om symbolen en rituelen te gebruiken en het onbenoembare present te stellen. Sterker nog: dikwijls kun je niet anders dan symbolen en rituelen gebruiken. Stilte en gebaren kunnen soms meer zeggen dan woorden. (Leget, 171)

De geestelijk verzorger vormt de toegang tot een andere, ruimere werkelijkheid. Hij heeft daarvoor zijn instrumenten: woorden, gebaren, rituelen. Hij doet dit op een speciale manier:

Een geestelijk verzorger is niet slechts een klankkast die neutraal ‘mee resonanceert’. De ruimte die geboden wordt, heeft namelijk altijd een bepaalde klankkleur. Een geestelijk verzorger brengt buiten persoonlijke verhalen ook de verhalen mee van de eigen levensbeschouwelijke of religieuze traditie. (...) Het hout waaruit de geestelijk verzorger gesneden is, heeft idealiter de kwaliteit om ook de zachtste trilling van herinnering en

hoop op te vangen en te versterken. (Leget, 171)

Bij deze klankkleur ligt een grote uitdaging! Naast persoonlijke verhalen bepalen ook verhalen uit verschillende tradities de kwaliteit van het hout waaruit de geestelijk verzorger gesneden is. Vooral voor geestelijk verzorgers die minder gemakkelijk leunen op de restanten van eeuwenoude middeleeuwse traditie met de daarbij behorende klanken, kleuren, geuren, smaken en aanrakingen gebundeld in rituelen, ligt hier een taak. De uitdaging zit in de vraag: hoe brengen we vanuit een algemeen menselijk perspectief verdiepingen aan waardoor de innerlijke ruimte bewoonbaar wordt? Welke waarden, welke spiritualiteit, welke woorden, en welke rituelen? Op welke plek maken we de vensters en welk uitzicht bieden zij? De vijf spanningsbogen van de *ars moriendi* bieden een helder denkraam, de uitdaging ligt bij het inhoud geven aan dit denkraam. Welke inhoud wordt zichtbaar vanuit humanisme, spiritueel of juist rationeel? Welke inhoud vanuit boeddhisme, en vanuit islam? Hoe

kunnen wij over verschillende inhouden met elkaar in gesprek?

Het aangaan van deze uitdaging is nog niet zo eenvoudig. Uit onderzoek blijkt dat degenen die nog aan spiritualiteit doen vooral een individualistische en subjectivistische voorstellingswereld creëren. Een gemeenschappelijke taal ontbreekt. Een groot deel van de Nederlandse bevolking doet helemaal niet aan inhoudelijke spiritualiteit – hier ontbreekt de taal helemaal. Er zijn geen woorden om inhoudelijk te spreken over de vijf vlakken van de diamant en hoe zij de innerlijke ruimte kleuren. Slechts gestotter en gestamel. Voor geestelijk begeleiders ligt er de grote uitdaging en taak om deze open, lege ruimte te gaan verkennen en mee van betekenis en inhoud te helpen voorzien.

Dr. Christa Anbeek is universitair hoofddocent bestaansfilosofie aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Dit essay is gebaseerd op de inleiding die zij hield bij de dubbelpresentatie van deze boeken aan de Universiteit voor Humanistiek, 12 juni 2012.